

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.23.01.09>

JAROSŁAW R. MARCZEWSKI
KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II /
JOHN PAUL II CATHOLIC UNIVERSITY OF LUBLIN
 <https://orcid.org/0000-0002-7021-6806>

Sachsenhausen czy Ravensbrück? Nowe źródła i możliwości interpretacyjne dotyczące okoliczności śmierci bł. bp. Władysława Goral (1898–1945)

ABSTRACT

Sachsenhausen or Ravensbrück? New Sources and Interpretative Possibilities Regarding the Circumstances of the Death of Blessed Bishop Władysław Goral (1898–1945)

Bishop Władysław Goral is one of the 108 beatified Polish martyrs of World War II. As an auxiliary bishop of Lublin, he was sentenced by a German Nazi court to death in 1939, which was subsequently commuted to life imprisonment. In view of the incomplete source data, it was assumed, after long scholarly discussion, that his death occurred between February and April 1945 in the Sachsenhausen concentration camp, where he was imprisoned for more than five years. This assumption is challenged by a newly discovered document from German archives, namely a testimony of Hans Appel, a fellow inmate at Sachsenhausen, who was allegedly taken with Bishop Goral to Ravensbrück concentration camp on April 21, 1945. This article verifies the value of the newly found source. As a result, a hypothesis that Bishop Goral was murdered at Ravensbrück between April 21 and 29, 1945 was put forward, and arguments were made for the new circumstances of his death.

Keywords: Bishop Władysław Goral, Diocese of Lublin, 108 beatified Polish martyrs of World War II, German Nazi concentration camps, Sachsenhausen, Ravensbrück

STRESZCZENIE

Biskup Władysław Goral należy do grona 108 beatyfikowanych polskich męczenników II wojny światowej. Jako lubelski biskup pomocniczy został w 1939 r. skazany przez niemiecki sąd nazistowski na karę śmierci, zamienioną następnie na dożywotnie więzienie. Wobec niekompletnych danych źródłowych, po długiej dyskusji naukowej, utrwalił się pogląd, że jego śmierć nastąpiła pomiędzy lutym a kwietniem 1945 r. w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen, gdzie był więziony przez ponad pięć lat. Dotychczasowy stan wiedzy na ten temat podważa nowo odkryty dokument z niemieckich archiwów. Są to zeznania Hansa Appela, współwięźnia z KL Sachsenhausen, który 21 kwietnia 1945 r. miał wraz z bp. Gorałem zostać przewieziony do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück. W artykule została zweryfikowana wartość ostatnio odnalezionego dokumentu. W rezultacie postawiono hipotezę o zamordowaniu bp. Goralą w Ravensbrück pomiędzy 21 a 29 kwietnia 1945 r. i przedstawiono argumentację przemawiającą za nowymi okolicznościami jego śmierci.

Słowa kluczowe: biskup Władysław Goral, diecezja lubelska, 108 błogosławionych polskich męczenników II wojny światowej, niemieckie nazistowskie obozy koncentracyjne, Sachsenhausen, Ravensbrück

W latach 1992–1999 został przeprowadzony proces beatyfikacyjny polskich męczenników okresu II wojny światowej, którzy byli ofiarami prześladowania Kościoła katolickiego przez hitlerowskie Niemcy. Proces zakończył się wyniesieniem na ołtarze grona 108 osób, wśród których byli biskupi, prezbiterzy, diakoni, seminarzyści, zakonnicy i zakonnice, a także ludzie świeccy. Uroczystego aktu beatyfikacji dokonał papież Jan Paweł II w czasie Mszy św. celebrowanej 13 czerwca 1999 r. na placu Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie, podczas trwającej siódmej podróży apostolskiej do Polski¹.

Liturgiczne zwieńczenie procesu beatyfikacyjnego zamknęło badane skrupulatnie przez lata wątki teologiczne i prawno-kanoniczne związane z udowodnieniem heroicznego cnót i męczeństwa poniesionego za wiarę². W każdym przypadku szczegółowemu opracowaniu podlegały także dziejowe okoliczności życia i śmierci wyniesionych na ołtarze. Niemniej jednak, mimo dokładania wszelkich starań w tym zakresie, nie dało się, co oczywiste, wykluczyć

¹ Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św. beatyfikacyjnej na placu Józefa Piłsudskiego (Warszawa 13 czerwca 1999 r.)*, [w:] *Drogowskazy dla Polaków Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. III (*Pielgrzymki do Ojczyzny 1991, 1995, 1997, 1999*), Kraków 1999, s. 537.

² H. Misztal, *Beatyfikacja męczenników polskich z okresu II wojny światowej*, „Ethos” 2001, R. XIV, nr 1–2, s. 192–201.

pojawienia się nowych danych źródłowych, pozwalających z czasem na reinterpretację lub modyfikację dotychczasowych ustaleń badawczych.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie funkcjonujących w obiegu naukowym opinii na temat czasu i miejsca śmierci biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej bł. Władysława Goralą – należącego do grona 108 beatyfikowanych męczenników – i zaproponowanie możliwości nowych rozwiązań w tym zakresie. Podstawę dla wysunięcia dodatkowej hipotezy stanowi treść odnalezionego dokumentu źródłowego, który zostanie przywołany w obszernych fragmentach i poddany kontekstualnej analizie w celu weryfikacji zawartych w nim danych i uprawdopodobnienia nowego spojrzenia na omawiany problem³.

Pomiędzy lutym a kwietniem 1945 r. w Sachsenhausen

Utrwalonym przekonaniem wynikającym z długoletnich i pogłębionych badań nad postacią bł. bp. Władysława Goralą⁴ pozostaje teza o męczeństwie poniesionym wiosną 1945 r. w niemieckim

³ Dokument, o którym mowa, został odnaleziony i przekazany autorowi artykułu przez p. Pawła Woźniaka, zamieszkałego w Berlinie zasłużonego badacza dziedzictwa II wojny światowej, zajmującego się upamiętnianiem polskiego męczeństwa na terenie Brandenburgii. Odkrywca, który zauważył wagę wydobytego z archiwum materiału źródłowego, rozpoznał możliwości interpretacyjne, jakie on ze sobą niesie i poprosił o przygotowanie naukowego tekstu, zasługuje na wyrazy pełnego uznania, a za zaufanie i otwartość konsultacyjną, połączoną z kompetentnym dzieleniem się zdobytą wiedzą we wskazanej materii, także na szczere podziękowania.

⁴ Literatura naukowa dotycząca tej postaci jest stosunkowo obfita i będzie odpowiednio przywoływana w niniejszym tekście. Warto wszakże dodatkowo zwrócić uwagę na prowadzoną przez Cezarego Tarachę, profesora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, działalność organizacyjno-popularyzatorską we wskazanym obszarze badań. Przygotował on i przeprowadził kilka dużych konferencji naukowych, których pokłosiem były także wydane drukiem materiały posympozycyjne: *Błogosławiony Władysław Goral, biskup i męczennik (1898–1945)*, Lublin KUL, 4 IV 2006 r. (*Władysław Goral. Błogosławiony biskup i męczennik [1898–1945]. Wybrane aspekty życia, posługi, nauczania i męczeństwa*, red. C. Taracha, Lublin 2006); *Biskup Władysław Goral, jego epoka (1898–1945) i jego Lubelszczyzna. W 110. rocznicę urodzin Błogosławionego*, Lublin KUL, 5 V 2008 r. (*Błogosławiony biskup Władysław Goral. Czas i miejsce posługi*, red. idem, Lublin 2009); *Błogosławiony biskup Władysław Goral. W 120. rocznicę urodzin i 80. rocznicę święceń biskupich*, Lublin KUL, 6 XII 2018 r. (materiały ukazały się w „Zeszytach Społecznych KIK” 2020, R. XXIII, nr 23); *Biskup Władysław Goral i jego kapłaństwo. W 100. rocznicę święceń błogosławionego*, Lublin KUL, 9 XII 2021 r.; *Biskup Władysław Goral (1898–1945). Badania naukowe. Sztuka. Kult*, Lublin KUL, 20 IV 2023 r.

nazistowskim obozie koncentracyjnym Sachsenhausen k. Berlina⁵. Faktem jest, że biskup trafił do obozu 4 grudnia 1939 r. wraz z grupą innych duchownych diecezji lubelskiej, na czele z biskupem ordynariuszem Marianem Leonem Fulmanem. Stało się tak w wyniku procesu odbytego tydzień wcześniej przed niemieckim policyjnym sądem doraźnym w Lublinie. Wyrokiem sądu obaj biskupi oraz 11 księży – pod fałszywymi zarzutami przechowywania broni i innej antyniemieckiej aktywności – zostali skazani na karę śmierci, zamienioną w następnych dniach na dożywocie, i wysłani do KL Sachsenhausen⁶. Z wymienionej grupy jeden z księży zmarł na miejscu w obozie na początku 1940 r. Biskup Fulman został 21 lutego 1940 r. wywieziony w celu internowania go do Nowego Sącza. Pozostali kapłani zostali przetransportowani 14 grudnia 1940 r. do obozu koncentracyjnego Dachau, gdzie większość z nich poniosła śmierć. Wyjątkiem był bp Goral, który jako jedyny pozostał długotrwale w Sachsenhausen⁷.

Warunki, w jakich przetrzymywano biskupa, były trudne. Przez cały okres swojego pobytu w obozie podlegał ścisłej izolacji od pozostałych więźniów, przebywając w celi nr 11 wewnętrznego bunkra

⁵ Jak dotąd najbardziej skrupulatną analizę materiałów dotyczących śmierci bp. Goral'a przeprowadził i przygotował w postaci maszynopisu pracy magistersko-licencjackiej ks. Józef Maciąg. Wnioski wynikające z badań przedstawił w formie drukowanej w kilku publikacjach o charakterze naukowym i popularno-naukowym: J. Maciąg, *Problemy prawno-historyczne sprawy męczeństwa Sługi Bożego Władysława Goral'a*, Lublin 1994 [mps Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II]; idem, *Z wielkiego ucisku. Błogosławieni męczennicy Ziemi Lubelskiej i Zamojskiej (1939–1945)*, Lublin 1999, s. 15–33; idem, *Sługa Boży ks. biskup Władysław Goral (1898–1945)*, [w:] *Męczennicy za wiarę*, red. W.M. Moroz, A. Datko, Warszawa 1996, s. 112–118; idem, *Więzień Chrystusa Jezusa (Ef 3,1). Błogosławiony biskup Władysław Goral (1898–1945)*, [w:] *W Duchu i Prawdzie. Wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego (1805–2005)*, red. H. Misztal, Lublin 2005, s. 42–53.

⁶ Trzeba podkreślić, że działania niemieckie były wpisane w szeroko zakrojoną akcję wymierzoną przeciwko polskiej inteligencji i czynnikom przywódczym w społeczeństwie polskim, do którego to gremium zaliczano również duchowieństwo, zwłaszcza wyższe. *Sonderaktion Lublin. Listopad 1939*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1989; M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.

⁷ Z. Goliński, *Diecezja w latach 1939–1944. Lublin–Oranienburg–Nowy Sącz–Lublin. Lata 1939–1945 w życiu J.E. Ks. Bpa Fulmana*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1945, R. XXII, nr 4, s. 108; J.R. Marczewski, *Pięć lat internowania. Biskup lubelski Marian Leon Fulman na plebanii kościoła kolegiackiego pw. św. Małgorzaty w Nowym Sączu (1940–1945)*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 2015, t. XXXIV, nr 2, s. 17–18.

obozowego – Zellenbau⁸. Biskup Goral był całkowicie pozbawiony możliwości sprawowania czynności kapłańskich, a także korzystania z opieki duszpasterskiej. Być może słyszał śpiewy dobiegające z obozowej kaplicy w czasie sprawowanej przez innych uwięzionych księży Mszy św. niedzielnej⁹. Wydaje się, że w jakimś stopniu kontaktował się potajemnie z niektórymi więźniami za pomocą grypsów¹⁰.

Biskup Goral miał natomiast, tak jak inni więźniowie, zezwolenie na wymianę korespondencji. Raz na dwa tygodnie mógł otrzymać i napisać list – po niemiecku, na ustalonym formularzu, podlegający obozowej cenzurze¹¹. Mógł także odbierać paczki i przekazy pieniężne¹². Listy biskupa, których zachowało się bez mała 40, obejmują okres od 20 grudnia 1939 r. do 15 czerwca 1944 r.¹³

Jako że w lipcu 1944 r. linia frontu przesunęła się na zachód od Lublina, stąd kontakt z duchowieństwem i rodziną na Lubelszczyźnie został skutecznie przerwany¹⁴. W konsekwencji bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej istniała wątpliwość co do losów bp. Goral. Niepewność tę wyrażali zresztą także współwięźniowie Sachsenhausen, którzy dzielili z biskupem wojenne losy, a pozostawali za granicą – niemiecki arystokrata Franciszek von Galen oraz polski oficer kpt. Marian Leichtfried. Podejmowali oni od 1945 r. próby kontaktowania się z biskupem lub zdobycia informacji o nim za pośrednictwem korespondencji z lubelską kurią biskupią¹⁵.

⁸ T. Cieślak, *Oranienburg–Sachsenhausen: hitlerowskie obozy koncentracyjne 1933–1945*, Warszawa 1972, s. 131–138.

⁹ W. Gajdus, *Nr 20998 opowiada*, Kraków 1962, s. 270.

¹⁰ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie [dalej: AAL], Akta osobowe bpa Władysława Goral, sygn. Rep 60 IIb G47, t. I, k. 92.

¹¹ A.F. Czuk, *Życie i działalność biskupa Władysława Goral (1898–1945)*, Lublin 1975, s. 64–65 [mps AAL]; H. Cioczek, *Biskup w pasiaku. Życie i męczeństwo Sługi Bożego bp. Władysława Goral*, Lublin 1998, s. 56–57.

¹² Z. Goliński, *Biskupi i kapłani Lubelszczyzny w szponach Gestapo*, Lublin 1946, s. 43; A.F. Czuk, *op. cit.*, s. 64.

¹³ J.R. Marczewski, *Dokumentacja życia i świętości bp. Władysława Goral (1898–1945) w zasobach Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego*, „Zeszyty Społeczne KIK” 2020, R. XXIII, nr 23, s. 89–91. Tłumaczenie 23 listów do rodziny ukazało się drukiem: H. Cioczek, *op. cit.*, s. 76–92.

¹⁴ Należy zaznaczyć, że w związku z poszukiwaniami archiwalnymi czynionymi przez archidiecezję lubelską na potrzeby procesu beatyfikacyjnego w 1992 r., uzyskano z Międzynarodowego Centrum Badań Prześladowań Nazistowskich w Bad Arolsen potwierdzenie pobytu bp. Goral w Sachsenhausen jeszcze 28 VII 1944 r. AAL, Akta procesu beatyfikacyjnego męczenników lubelskich, Documentum 6, bez sygn.

¹⁵ Akta osobowe..., t. I, k. 92, 93–94; t. VI, k. 2–3v.

Tymczasem w Polsce zaczęło przebijać się coraz bardziej do powszechnej świadomości przekonanie o śmierci bp. Goralu. Wiadomo było, że obóz Sachsenhausen został ewakuowany, a jego teren zajęty przez wojska sowieckie i polskie w kwietniu 1945 r., jednak żadna informacja o bp. Goralu z tego tytułu nie nadeszła. Stąd 29 lipca 1945 r. kard. August Hlond, prymas Polski, pisał do bp. Fulmana: „O ile wiadomo, o Biskupie Goralu wieści od lat przepadły, z czego wnioskować należy, że zaliczyć się go powinno do grupy Biskupów, którzy życiem przypieczętowali swą wierność dla Kościoła i Polski”¹⁶.

Mimo narastającego przekonania o tragicznym losie bp. Goralu, ordynariusz lubelski – sam będąc już ciężko chory – nie zdecydował się na publiczne ogłoszenie jego zgonu, nie mając w tym względzie całkowitej pewności. Być może wynikało to wprost z faktu, że do Lublina dotarła budząca chwilową nadzieję wiadomość o liście datowanym w grudniu 1944 r., a wysłanym przez bp. Goralu z Sachsenhausen do swojego siostrzeńca, również księdza diecezji lubelskiej, a następnie kapelana wojskowego Józefa Gałata, więzionego wówczas w obozie koncentracyjnym w Dachau¹⁷. W konsekwencji dopiero po śmierci bp. Fulmana, która nastąpiła 18 grudnia 1945 r., podjęto ostatecznie myśl o wprowadzeniu w obieg informacji o zgonie lubelskiego sufragana¹⁸.

Z inicjatywy zarządu Związku Kapłanów Diecezji Lubelskiej „Unitas”, na czele którego stał przed wojną bp Goral, ustanowiony administratorem diecezji *sede vacante* ks. Piotr Stopniak podpisał nekrolog bp. Goralu zapraszający na 7 lutego 1946 r. do katedry lubelskiej na nabożeństwo żałobne za zmarłego¹⁹. Informacja ta ukazała się dzień wcześniej w prasie lubelskiej²⁰. Wraz z nią opublikowano tekst biograficzny o bp. Goralu autorstwa ks. Zdzisława Golińskiego, następcy bp. Goralu na stanowisku przewodniczącego

¹⁶ *Ibidem*, t. I, k. 91.

¹⁷ Informacja ta musiała być dostępna przed początkiem lutego 1946 r., kiedy to ukazał się tekst wprost uwzględniający tę wiadomość: Z. Goliński, *Ś.p. Ks. Bp Władysław Goral, sufragan lubelski*, „Gazeta Lubelska”, 5 II 1946, s. 5.

¹⁸ J.R. Marczewski, *Powojenne losy biskupa Mariana Leona Fulmana*, [w:] *Pater Ecclesiae Lublinensis. Studia w 65. rocznicę śmierci biskupa Mariana Leona Fulmana (1866–1945)*, red. idem, Lublin 2010, s. 309.

¹⁹ Idem, *Lubelski okres działalności biskupa Zdzisława Golińskiego*, [w:] *Biskupstwo znaczone krzyżem. W stulecie urodzin Profesora dra hab. Zdzisława Golińskiego Biskupa Częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2010, s. 101.

²⁰ *Nekrolog bpa Władysława Goralu*, „Gazeta Lubelska”, 5 II 1946, s. 1.

go zarządu „Unitas”²¹. Zarówno w nekrologu, jak też w wydrukowanym artykule zamieszczono wiadomość o zgonie biskupa w 1945 r. Nekrolog informował, że „zginął zimą 1945 r. w Oranienburgu”²². W biogramie natomiast znalazło się nieco dłuższe objaśnienie: „Domyślamy się, że Bp Goral zginął marnie i bezimiennie, lub wprost został zamordowany, być może, w toku ewakuacji Oranienburga w pierwszych miesiącach 1945 r.”²³.

Jako że uwaga ta zamieszczona w tekście biogramu została poprzedzona informacją o grudniowym liście do ks. Gałata, stąd można wnosić, że właśnie ten list zainspirował wyrażone przypuszczenia, przesuwające datę śmierci biskupa na początkowe miesiące nowego roku. W tym kontekście warto jeszcze odnotować, co wynika z analizy datacji zachowanych listów bp. Goralą, że nadawca przygotowywał je pierwszego i piętnastego dnia danego miesiąca. Można zatem wnosić, że list do ks. Gałata datowany był bądź 1, bądź też 15 grudnia 1944 r.

Wiadomości o śmierci i nabożeństwie za zmarłego zostały przedrukowane w prasie warszawskiej²⁴. Zyskały zatem szerszy odbiór, wskutek czego na informacje te zareagował Edward Zegarski, również więzień Sachsenhausen, który miał okazję poznać sytuację zdrowotną biskupa z racji pełnienia od lata 1941 r. funkcji gońca w obozowym szpitalu²⁵. W liście nadesłanym do ks. Floriana Krasuskiego, datowanym 2 kwietnia 1946 r., podzielił się wiedzą dotyczącą bp. Goralą, w tym także swoim przekonaniem związanym z jego ostatnimi tygodniami życia: „W czerwcu 1944 r.

²¹ Z. Goliński, *Ś.p. Ks. Bp Władysław Goral...*, s. 5.

²² *Nekrolog...*, s. 1. Należy wyjaśnić, że obóz koncentracyjny Sachsenhausen był nazistowskim niemieckim obozem koncentracyjnym funkcjonującym w latach 1936–1945. Znajdował się on w miejscowości Oranienburg, na północ od Berlina, stąd nieprecyzyjnie bywał określany obozem Oranienburg lub myląc obozem w Oranienburgu. Zamieszanie pojęciowe wprowadza zwłaszcza to drugie określenie, jako że w Oranienburgu rzeczywiście istniał obóz koncentracyjny, leżał on jednak w innym miejscu niż obóz Sachsenhausen i funkcjonował wcześniej, bo w latach 1933–1934. H. Kaienburg, *KL Sachsenhausen*, „Zeszyty Majdanka” 2011, t. XXV, s. 130–142.

²³ Z. Goliński, *Ś.p. Ks. Bp Władysław Goral...*, s. 5.

²⁴ Idem, *Bp Władysław Goral więzień Sachsenhausen*, „Ateneum Kapłańskie” 1946, R. XLV, z. 5, s. 360–361.

²⁵ L. Molendowski, *Teofil Zegarski (1884–1936). Pedagog, urzędnik, pomorski działacz społeczny i twórca „Orlego Gniazda” w Gdyni*, Gdynia 2011, s. 96, 209; I. Zegarska-Becker, *Wysiedlenia rodziny Zegarskich z Gdyni w 1939 i 1940 roku*, „Zeszyty Gdynińskie” 2010, t. V, s. 93–104.

zachorował ks. Bp poważnie na żołądek. Wówczas przyprowadzono go wieczorem o zmroku pod eskortą do lekarza SS-mana. Stan ten trwał mniej więcej do połowy grudnia 1944 r. Po leczeniu przez SS-manów stan zdrowia ks. biskupa Goral'a tak się pogorszył, że musiano go przewieźć do szpitala «Staatskrankenhaus der Polizei – Berlin», w którym w ciężkich wypadkach leczono więźniów z twierdzy. W trzy lub cztery dni po wywiezieniu do szpitala zmarł ks. bp Goral. Jako oficjalną przyczynę zgonu podano zapalenie opony brzusznej na skutek perforacji wrzodów żołądkowych²⁶.

Korekta odnosząca się do daty śmierci, wynikająca z nadesłanego listu autorstwa – wydawało się – wiarygodnego świadka, wpłynęła na ks. Golińskiego, który przygotowywał tekst o bp. Goralu do „Ateneum Kapłańskiego”, przeznaczony dla szerokiego kręgu odbiorców. Inaczej niż w biografii przesłanym do „Gazety Lubelskiej” w lutym 1946 r., gdzie znalazły się słowa o zgonie biskupa w pierwszych miesiącach 1945 r., tym razem ks. Goliński podał następującą informację: „bp sufragan lubelski, Władysław Goral, zmarły [...] «śmiercią naturalną» w grudniu 1944 r. w szpitalu policyjnym w Berlinie²⁷. Należy zauważyć, że tekst we wspomnianym periodyku ukazał się w grudniu 1946 r., przy czym autor nie omieszczał przywołać również obszernego fragmentu listu Zegarskiego na potwierdzenie zapisanej konstatacji²⁸. Podobnie uczynił w wydanej w tym samym roku broszurze dotyczącej prześladowanego duchowieństwa lubelskiego²⁹. Tak więc między kwietniem a grudniem 1946 r. zaczęła upowszechniać się świadomość o zgonie biskupa zgodna z treścią przywołanego listu – grudzień 1944 r.

Ponowna zmiana poglądów na miejsce i datę śmierci bp. Goral'a zaszła w ciągu kilku następnych lat. Otóż pod datą 26 kwietnia 1949 r. zwróciła się do ks. Golińskiego – wówczas już lubelskiego biskupa koadiutora – redakcja *Polskiego słownika biograficznego* z prośbą o przygotowanie artykułu o bp. Goralu³⁰. Biskup Goliński odpowiedział pozytywnie na nadesłaną prośbę i przesłał 14 maja 1949 r. do Krakowa gotowy tekst. Znalazł się w nim wówczas następujący fragment dotyczący pobytu bp. Goral'a w Sachsenhausen:

²⁶ Akta osobowe..., t. II, k. 178.

²⁷ Z. Goliński, *Bp Władysław Goral...*, s. 353. Szpital, o którym mowa, znajdował się w Berlinie przy Scharnhorststrasse 13, gdzie aktualnie mieści się szpital Bundeswehry.

²⁸ *Ibidem*, s. 359–360.

²⁹ Z. Goliński, *Biskupi...*, s. 43.

³⁰ Akta osobowe..., t. II, k. 190.

„Bp Goral zupełnie odosobniony [...] przebywał tam do wczesnej wiosny 1945 r. List, jaki napisał w d. 15.I.1945 r. do Inowrocławia – nadszedł tam ostatnią pocztą przed zajęciem tego miasta przez wojska sowieckie. Bp G. został zamordowany lub zmarł prawdopodobnie przy ewakuacji obozu. Podawana pierwotnie data zgonu na grudzień 1944 [...] okazała się nieścisła”³¹.

Ponadto bp Goliński złożył w archiwum diecezjalnym, w aktach osobowych bp. Goral, swój tekst z „Ateneum Kapłańskiego” – wydany w postaci drukowanej nadbitki – gdzie odręcznie dopisał na ostatniej stronie uwagę: „List pisany 15.I.1945 z Oranienburga”³². Tak więc pomiędzy grudniem 1946 r. a majem 1949 r. bp Goliński musiał dowiedzieć się lub osobiście zapoznać z listem bp. Goral ze stycznia 1945 r., co kazało mu przesunąć przypuszczalną datę śmierci bp. Goral na czas późniejszy niż świadczyłaby o niej informacja podana przez Zegarskiego. Taki stan wiedzy bp Goliński prezentował jeszcze 5 grudnia 1957 r., kiedy to informował ks. Wojciecha Olecha, kanclerza lubelskiej kurii biskupiej, o przesłaniu do redakcji *Polskiego słownika biograficznego* nowej, niewiele krótszej wersji poprzedniego artykułu. Tekst z 1949 r. nie ukazał się bowiem ze względu na czasowe zawieszenie wydawnictwa, którego działalność wznowiono dopiero kilka lat później³³. Niemniej jednak również w nowej wersji – skróconej nieco przez redakcję, ale autoryzowanej przez twórcę – znalazł się w całości fragment przytaczany powyżej³⁴.

Ważnym potwierdzeniem wiarygodności świadectwa bp. Golińskiego odnośnie do ostatniego pisma bp. Goral pozostają jego własne słowa, skierowane do ks. Zbigniewa Starnawskiego, zawarte w tekście odpowiedzi na prośbę o recenzję referatu przygotowanego na jubileusz diecezji lubelskiej. Biskup Goliński, już jako ordynariusz częstochowski, napisał w liście do wskazanego adresata, datowanym 2 grudnia 1959 r.: „Ja, na podstawie – jak się zdawało – ostatecznie wiarygodnych źródeł, ustaliłem zrazu termin zgonu ś.p. bpa Władysława na XII 1944. Tak podano na tablicy symbolicznego grobu w podziemiach lubelskiej katedry. Już prosiłem o zmianę daty – i proszę się tym zająć. Otóż widziałem na własne

³¹ *Ibidem*, k. 182.

³² *Ibidem*, k. 177.

³³ *Ibidem*, k. 191.

³⁴ *Ibidem*, k. 193; Z. Goliński, *Goral Władysław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960, s. 288.

oczy list ś.p. bpa Władysława, pisany do pewnej Pani w Inowrocławiu – z podziękowaniem za paczkę na Boże Narodzenie 1944 – z lutego 1945. Przeto bp Władysław zmarł lub został uśmiercony wiosną 1945 – przy ewakuacji obozu. Proszę dokonać w tym punkcie poprawki w swym referacie”³⁵.

Słowa te jednoznacznie, z emfazą poświadczają istnienie wspomnianego listu z 1945 r. Znajomość przez bp. Golińskiego charakteru pisma bp. Goralą i okoliczności związanych z jego wojennymi losami wyklucza ewentualne zastrzeżenia co do autentyczności oglądanej korespondencji. Jedyną wątpliwość wzbudza samo stwierdzenie o datowaniu listu nie 15 stycznia, ale w lutym 1945 r. Można to uznać za pomyłkę bp. Golińskiego, który pisał o tym po przynajmniej 10 latach od zapoznania się z listem bp. Goralą. W każdym razie data lutowa może wydawać się błędna także z tego powodu, że Inowrocław został zajęty przez Armię Czerwoną 21 stycznia 1945 r. List z lutego nie trafiłby do adresatki niemiecką pocztą, chyba że znalazł do niej zupełnie inną drogę.

Tak więc w oparciu o świadectwo bp. Golińskiego na temat ostatniej korespondencji bp. Goralą wysłanej z Sachsenhausen w styczniu bądź lutym 1945 r. zaczął upowszechniać się pogląd o zgonie bp. Goralą nie w szpitalu w Berlinie, ale w obozie koncentracyjnym, w którym był więziony od 1939 r. Opinię tę wyraził także adresat listu bp. Golińskiego z 1959 r., przygotowujący osobne opracowanie na temat duchownych diecezji lubelskiej, którzy zginęli w czasie II wojny światowej. W stosunku do artykułu biograficznego autorstwa bp. Golińskiego pozwolił sobie ks. Starnawski na swobodne, jak się wydaje, wyinterpretowanie daty śmierci bp. Goralą: „W lipcu 1944 roku ustalenie się frontu na linii Wisły odcięło bpa Goralą od jego rodziny i diecezji. Pisywał jednak jeszcze do pewnej osoby w Inowrocławiu. Ostatni jego list pochodzi z lutego 1945 roku. Potem wszelki ślad o nim zaginął. Po zdobyciu Oranienburga nie znaleziono go w obozie Sachsenhausen ani też nigdzie w okolicy. Umarł z wycieńczenia lub został zamordowany w chwili ewakuacji obozu. Zginął w niewiadomy sposób w marcu lub kwietniu 1945 roku”³⁶.

Wyraźne wyartykułowanie potencjalnej daty śmierci przez stwierdzenie, że nastąpiła ona konkretnie w marcu lub kwietniu 1945 r.

³⁵ Akta procesu..., Documentum 11.

³⁶ Z. Starnawski, *Martyrologium duchowieństwa diecezji lubelskiej w latach 1939–1945. Słownik biograficzny*, Lublin 1970, s. 41 [mps AAL].

było przejawem nieostrożności badawczej i zbyt swobodnej interpretacji dostępnych danych. Niemniej jednak znalazło ono swoich naśladowców. I tak, zapewne po zaznajomieniu się z tekstami bp. Golińskiego i ks. Starnawskiego, zapisał na temat bp. Gorala 1 marca 1973 r. ks. Michał Słowikowski: „Od lutego 1945 roku wszelki ślad o nim zaginął. Po zdobyciu Oranienburga nie znaleziono go w obozie. Zginął – nie wiadomo, czy zamordowany, czy z wycieńczenia – może w marcu, może w kwietniu 1945 r.”³⁷.

Wydaje się jednak, że nieoparte wystarczającą argumentacją stwierdzenie ks. Starnawskiego bywało traktowane z rezerwą. Przykładu dostarcza opracowanie ks. Adama Feliksa Czuka, który pozostał przy hipotezie o zgładzeniu chorego bp. Gorala przez Niemców tuż przed zajęciem obozu przez żołnierzy radzieckich³⁸.

Warto zauważyć, że nie tylko sformułowanie użyte przez ks. Starnawskiego, ale również przypuszczenie bp. Golińskiego o śmierci bp. Gorala na wiosnę 1945 r. – co wykluczałoby miesiąc luty – zostały w literaturze przedmiotu poddane odpowiedniej weryfikacji.

Najpierw, w ramach przygotowania sprawy beatyfikacyjnej, własną opinię o dacie śmierci bp. Gorala wyraził zawodowy historyk prof. Tomasz Strzembosz, czyniąc to na prośbę delegata arcybiskupa lubelskiego, która dotyczyła fachowej oceny zgromadzonego materiału dowodowego. Co ważne, oceniający podkreślił m.in. wartość świadectwa bp. Golińskiego na temat ostatniej znanej korespondencji bp. Gorala: „Jeden fakt wydaje się bezsprzeczny. Skoro Ksiądz Biskup Z. Goliński stwierdza wyraźnie, że sam widział [...] list Ks. Biskupa Wł. Gorala z 15 stycznia lub lutego 1945 r., należy mu wierzyć. [...] Nadal jednak nie wiemy kiedy dokładnie nastąpiła śmierć Błogosławionego. Jeśli list jego był datowany na luty 1945 [...], oznacza to jedynie, że w którymś dniu tego miesiąca żył on jeszcze. Domniemanie Ks. Bpa Golińskiego, że śmierć nastąpiła wiosną, w czasie ewakuacji obozu, jest tylko domniemaniem”³⁹.

Dodatkowe światło na tę sprawę rzucił ks. Józef Maciąg, wicepostulator w procesie beatyfikacyjnym bp. Gorala. Umieścił on bowiem osobiste losy biskupa na szerszym tle funkcjonowania obozu Sachsenhausen w pierwszych miesiącach 1945 r. Pozwoliło to na uchwycenie specyfiki kontekstu, który mógł mieć decydujące

³⁷ M. Słowikowski, *Moje wspomnienia o biskupie Goralu*, Lublin 1973, AAL, bez sygn., s. 19.

³⁸ A.F. Czuka, *op. cit.*, s. 66–67.

³⁹ Akta procesu..., Documentum 26.

znaczenie dla życia i śmierci bp. Gorala. Mianowicie wobec szybkiego postępu wojsk alianckich, nadzorujący obozy koncentracyjne Heinrich Himmler wydawał rozkazy mające na celu zatarcie śladów zbrodniczej działalności przez całkowitą eksterminację wszystkich więźniów. Taki rozkaz został także wydany 1 lutego 1945 r. dowództwu obozu Sachsenhausen. Wobec technicznej niewykonalności tego zadania – obóz liczył wówczas około 58 tys. więźniów – postanowiono ewakuować osadzonych, mordując wcześniej tych, którzy z różnych powodów zostali uznani za niebezpiecznych, posiadali przeszkolenie wojskowe lub zostali zakwalifikowani jako niezdolni do marszu. Ponadto do obozów koncentracyjnych Bergen-Belsen i Mauthausen wywieziono jeszcze około 13 tys. więźniów. Natomiast od początku lutego do końca drugiej dekady kwietnia 1945 r. esesmani zabili w obozie Sachsenhausen od 3000 do 4000 więźniów⁴⁰. W związku z tym ks. Maciąg skonstatował: „Jeśli zatem przyjmiemy, że relacja Z. Golińskiego o liście od biskupa Gorala datowanym na luty 1945 r. odpowiada prawdzie, wówczas możemy z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że biskup zginął najpewniej od kuli rewolweru w Zellenbau lub w baraku służącym do masowych rozstrzeliwań, w dniu 2 lutego lub w następujących dniach przed 22 lutego [sic!] 1945 r. Na ewakuację jego z pewnością nie pozwolił bardzo zły stan zdrowia, a jeszcze bardziej konsekwentne przetrzymywanie go w najściślejszej izolacji od reszty więźniów. Takie rozwiązanie było z punktu widzenia prześladowcy najprostsze”⁴¹.

W powyższym fragmencie należy sprostować oczywisty lapsus dotyczący *terminus ad quem* śmierci bp. Gorala. Autor bowiem w ramach wywodu poprawnie przywołał wcześniej datę 22 kwietnia jako dzień wkroczenia wojsk radzieckich i polskich na opuszczony przez Niemców teren obozu. Znajdowało się tam jeszcze około 3000 pozostawionych, niezdolnych do marszu więźniów. Inni, w liczbie ponad 30 tys., zostali wyprowadzeni w kolumnach marszowych na północny zachód, w ciągu jednej doby, poczynając od nocy z 20 na 21 kwietnia⁴². Tak więc po wprowadzeniu poprawki zdanie to powinno brzmieć: „biskup zginął najpewniej [...] w dniu 2 lutego lub w następujących dniach przed 22 kwietnia 1945 r.”

⁴⁰ T. Cieślak, *op. cit.*, s. 195–198; M. Knop, M. Schmidt, *Das KZ Sachsenhausen in den letzten Monaten vor der Befreiung*, [w:] *Befreiung. Sachsenhausen 1945*, Hrsg. G. Morsch, A. Reckendrees, Berlin 1996, s. 22–30.

⁴¹ J. Maciąg, *Problemy prawno-historyczne...*, s. 81–83.

⁴² H. Kaienburg, *op. cit.*, s. 184.

Dla porządku oraz z racji powagi procedury kościelnej wypada zauważyć, że w procesie beatyfikacyjnym – pomimo wszelkich znanych i przywołanych powyżej zastrzeżeń – podano do Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych na kartach tzw. *Positio*, iż biskup zmarł w ostatnich dniach kwietnia 1945 r. w Sachsenhausen, na kilka dni przed ewakuacją obozu, zabity lub wyczerpany chorobą i sposobem traktowania⁴³. Jeśli brak precyzyjnie określonej daty śmierci biskupa był poważnym defektem proceduralnym, to arbitralny wybór, na jaki zdecydowano się w tym względzie w trakcie redagowania dokumentów procesowych, trzeba uznać za zaskakujący.

Pomiędzy 21 a 29 kwietnia 1945 r. w Ravensbrück

Twierdzenie o śmierci bp. Gorala pomiędzy styczniem lub lutym a kwietniem 1945 r. w obozie Sachsenhausen wydawało się jak dotąd najbardziej uprawnione z punktu widzenia metodologicznej poprawności wywodu, opartego o dostępne materiały źródłowe. Nie udało się przecież odnaleźć wiarygodnej, precyzyjnej i tym samym rozstrzygającej informacji o czasie i miejscu zgonu hierarchy. Trzeba pamiętać, że dokumentacja obozowa została celowo w znacznym stopniu zniszczona⁴⁴. Biskup nie został też rozpoznany wśród ewakuowanych z Sachsenhausen w marszu śmierci ani nie było go pośród reszty więźniów, która pozostała w obozie i doczekała jego wyzwolenia. W ten sposób od lat dziewięćdziesiątych XX w., a więc od niemal trzech dekad, dyskusja wokół postawionego problemu pozostawała wyczerpana i zamknięta. Do jej ponownego otwarcia skłania jednak odnalezienie nieznannej wcześniej dokumentacji archiwalnej.

Zasadnicze znaczenie dla postawienia nowej hipotezy badawczej ma dokument przechowywany w Archiwum Miejsca Pamięci i Muzeum Sachsenhausen w Oranienburgu⁴⁵. Jego odpis można odnaleźć w Brandenburskim Głównym Archiwum Krajowym

⁴³ *Vladislavien. et aliarum beatificationis seu declarationis martyrii Servi Dei Antonii Juliani Nowowiejski, archiepiscopi, Henrici Kaczorowski et Aniceti Koplński sacerdotum, Mariae Annae Biernacka, laicae, atque centum trium Sociorum in odium fidei, uti fertur, annis 1939–1945 interfectorum positio super martyrio*, vol. II, Roma 1997, s. 192, 195–196.

⁴⁴ M. Knop, M. Schmidt, *op. cit.*, s. 30; T. Huebner, *Sachsenhausen Main Camp*, [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. I, ed. G.P. Megargee, Indianapolis 2009, s. 1260.

⁴⁵ Archiv Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen [dalej: AS], Bericht von Hans Appel, sygn. LAG XVIII/4, s. 15–17.

w Poczdamie⁴⁶, zaś cyfrowa kopia odpisu została udostępniona na internetowej stronie Międzynarodowego Centrum Badań Prześladowań Nazistowskich w Bad Arolsen⁴⁷. Treścią tego dokumentu jest zawarte na trzech stronach maszynopisu zeznanie złożone przez Hansa Appela – zapisanego w wariancie nazwiska Appell – pochodzącego z Kilonii, aresztowanego jeszcze w 1935 r. członka zdelegalizowanej w Trzeciej Rzeszy Komunistycznej Partii Niemiec⁴⁸. Zeznający był od 7 lutego 1942 r. osadzony w obozie Sachsenhausen, gdzie od 20 sierpnia 1942 r. spełniał obowiązki palacza i gońca obsługującego bunkier Zellenbau. W dniu ewakuacji obozu, 21 kwietnia 1945 r., wraz z resztą osadzonych, został – jak zeznał – przetransportowany do obozu Ravensbrück, prawdopodobnie w celu likwidacji. Udało mu się jednak uciec podczas trwającej ewakuacji obozu Ravensbrück, którego teren Armia Czerwona zajęła ostatecznie 1 maja 1945 r.⁴⁹

Fakt pobytu autora zeznań w obozie Sachsenhausen i wykonywania wskazanego zajęcia potwierdzają m.in. wspomnienia Harry'ego Naujoksa, wyższego działacza komunistycznego i więźnia Sachsenhausen w latach 1936–1942, późniejszego przewodniczącego Komitetu Sachsenhausen w Republice Federalnej Niemiec i wiceprezesa Międzynarodowego Komitetu Sachsenhausen⁵⁰. Tożsamość świadka pozostaje zatem całkowicie pewna.

Dokument zawierający zeznania Appela nie został datowany. Niemniej jednak okoliczności jego powstania nie budzą wątpliwości, gdyż zostały precyzyjnie zreferowane przez innego więźnia obozu. Więźniem tym był Benno Scharf, działacz komunistyczny z Hamburga, przebywający w Sachsenhausen od 1939 r., który po wyzwoleniu obozu aktywnie pomagał w badaniu nazistowskich zbrodni wojennych⁵¹. Z informacji przekazanych przez Scharfa wynika, że

⁴⁶ Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Tätigkeit des vom RSHA (Amt IV) eingesetzten Sonderkommandos zur Untersuchung kommunistischer Umtriebe, sygn. Rep. 35H KZ Sachsenhausen 7, s. 66–68.

⁴⁷ Arolsen Archives [dalej: AA], Bericht von Hans Appel, sygn. 1.1.38.1/100105012/ITS Digital Archive, https://collections.arolsen-archives.org/de/archive/1-1-38-1_100105012 (dostęp: 11 XI 2022).

⁴⁸ H.J. Paas, *Glaube mir, ich habe von alledem nichts gewusst. Die Verstrickung von Unterstaatssekretär Martin F.J. Luther in den Holocaust*, Norderstedt 2000, s. 249.

⁴⁹ Bericht..., s. 1, 15.

⁵⁰ H. Naujoks, *Mein Leben im KZ Sachsenhausen 1936–1942. Erinnerungen des ehemaligen Lagerältesten*, Berlin 1989, s. 223.

⁵¹ AS, Protokoll der Befragung von Benno Scharf am 14. November 1985, sygn. P 3 Scharf, Benno/1, s. 8.

Appel po ucieczce z Ravensbrück powrócił po 8 maja 1945 r. do Sachsenhausen, gdzie spotkał Scharfa i zachęcony przez niego przygotował w formie pisemnej zeznania, które wręczył Scharfowi już 14 maja⁵².

Treścią zeznań Appela były wiadomości na temat osób związanych z bunkrem Zellenbau w Sachsenhausen – zarówno więźniów, jak też zarządu i strażników. Przyjmujący zeznania poczynił wszakże zastrzeżenie, że ze względu na ściśle tajny charakter miejsca, informacje przekazywane przez Appela mogły być niepełne⁵³.

Część pierwsza zeznań obejmowała wykaz esesmanów pełniących służbę w Zellenbau⁵⁴:

„Hauptscharführer Kurt Ecarius, Leiter des Zellenbaues bis 1945.
Hauptscharführer Franz Ettlinger, bis Anfang 1943.

Oberscharführer Georg v. Detzen, bis Februar 1943, angeblich im
Dez. 1943 verstorben.

Oberscharführer Saathof, bis Anfang 1943.

Scharführer Hans Schmidt, von Anfang 1943 bis Mitte 1944.

Unterscharführer Robert Lux, von Anfang 1943 bis März 1945.

Unterscharführer Otto Hackmann, von Anfang 1943 bis März 1945.

Unterscharführer Hans Mayer, von Mitte 1943 bis 1945.

Unterscharführer Pagels, von 1944 bis 1945, vorher tätig in den
Sonderhäusern zbV, in denen u.a. der ehemalige österreichische
Bundeskanzler Schuschnigg untergebracht war.

Oberscharführer Zimmermann, Ende 1944 bis Mai 1945, Bewa-
chungsposten für einzelne Sonderhäftlinge.

Unterscharführer Uslepp, von 1943 bis Ende 1944.

Unterscharführer König, von 1939 bis Febr. 1945.

Unterscharführer Plath, von 1940 bis 1945.

Unterscharführer Grimm, von 1943 bis Ende 1944.

Dazu kommen noch einzelne Posten, deren Namen mir im Laufe
der Zeit entfallen sind⁵⁵.

⁵² AS, Auszüge aus Berichten von Hans Appel vom 14.05.1945, sygn. P 3 Appel, Hans/1, s. 1–2.

⁵³ Bericht..., s. 15.

⁵⁴ Zacytowanie w głównym tekście artykułu obszerniejszych fragmentów dokumentu w języku oryginału wydaje się istotne nie tylko dla przeprowadzenia satysfakcjonującego wyводу logicznego, ale także ze względu na fakt, iż niniejszym po raz pierwszy ten istotny dla zagadnienia materiał zostaje wprowadzony drukiem do obiegu naukowego.

⁵⁵ Bericht..., s. 15.

Weryfikacja wskazanych postaci – uwzględniająca mankamenty oryginalnej pisowni – oraz ich zaangażowania w obozie Sachsenhausen stanowić powinna formę sprawdzenia wiarygodności zeznającego i wartości sporządzonego dokumentu. Tak więc, w związku z procesem załogi obozu Sachsenhausen przed Radzieckim Trybunałem Wojskowym w Berlinie, odbytym w dniach 23–31 października 1947 r., w zeznaniach procesowych potwierdziła się rola niektórych z wyżej wymienionych. Mianowicie byli to, skazani przez trybunał na dożywocie: Kurt Eccarius – nadzorujący Zellenbau od sierpnia 1942 r. do końca istnienia obozu, oraz Manne Saathoff – przydzielony do Zellenbau od marca 1941 r. do stycznia 1943 r.⁵⁶ Stopień zaangażowania Franza Xavera Ettlintera badany był w dodatkowym procesie w latach 1967–1969⁵⁷.

We wspomnieniach Harry’ego Naujoksa – osadzonego w Zellenbau – pojawiła się postać Georga Wilhelma van Deetzena⁵⁸. Z kolei we wspomnieniach więzionego w Zellenbau przez ponad pięć lat brytyjskiego kapitana Sigismunda Payne’a Besta, poza wyżej wskazanymi, wymienieni zostali również następujący esesmani: Hans Schmidt, Robert Luchs, Otto Hackmann, Paul König i Max Plath⁵⁹. Natomiast postać Waltera Ussleppa stała się z czasem szeroko znana w Niemczech w związku z jego telewizyjnymi wypowiedziami na temat jednego ze specjalnych więźniów Zellenbau, nad którym sprawował indywidualny dozór⁶⁰.

Inne postacie wymienione przez Appela są trudne do zidentyfikowania. Trzeba bowiem zauważyć, że w Sachsenhausen w latach 1936–1945 pozostawało w służbie ponad tysiąc żołnierzy i oficerów, z których dotąd bliżej rozpoznano jedynie mniejszą część. Ponadto służbę wartowniczą pełniło w tym czasie łącznie kilka tysięcy

⁵⁶ G. Morsch, Y. Dörschel, *Die Konzentrationslager-SS 1936–1945. Arbeitsteilige Täterschaft im KZ Sachsenhausen. Eine Ausstellung am historischen Ort*, Berlin 2018, s. 226–228, 328–330.

⁵⁷ Ch. Bachmann, R. Bierschneider, *Schuld und Sühne? Zur Verfolgung der NS-Verbrechen durch oberbayerische Justizbehörden anhand der Überlieferung im Staatsarchiv München. Eine Ausstellung des Staatsarchivs München*, München 2014, s. 108–110.

⁵⁸ H. Naujoks, *op. cit.*, s. 336, 347.

⁵⁹ S.P. Best, *The Venlo Incident. A True Story of Double-Dealing, Captivity, and a Murderous Nazi Plot*, intr. N. Jones, Barnsley–New York 2009, s. 86, 91–92, 96, 105, 111, 113, 118, 140, 154, 162.

⁶⁰ T. Dannenberg, *Georg Elser. Seine Funktion in der Nachkriegsdebatte über den deutschen Widerstand*, Berlin 1996, s. 23–24 [mps Repositorium der Freien Universität Berlin], https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/23189/Georg_Elser.pdf (dostęp: 14 II 2023).

esesmanów⁶¹. Wydaje się jednak, że odnalezione i wskazane wyżej przykłady świadczą o posiadanym przez Appela – akceptowalnym w ramach wewnętrznej krytyki dokumentu – wystarczającym rozeznanii w sprawach obozowych.

Istotniejsza dla rozpoznania wartości zeznań Appela, jak również poszerzenia wiedzy na temat więźniów Zellenbau i ich losów, wydaje się dalsza część jego świadectwa, w której wspominał następujące postacie osadzonych:

„Julius Alpari, Redakteur des Imprekor, Mitarbeiter von Bela Khun. Die Frau des Genossen Alpari verstarb im Konzentrationslager Ravensbrück. Genosse Alpari wurde am 17. Juni 1944 erschossen.

Axel Larsen, führer der KP Dänemark, im Februar oder März 1945 mit den norwegischen und dänischen Schutzhäftlingen in das KL Neuengamme bei Hamburg überführt.

Jacob Stalin, Sohn Stalins, Anfang 1943 mit zwei russischen Fliegeroffizieren im Zellenbau eingeliefert, im Mai 1943 ins Sonderlager für englische Offiziere überführt, unternahm mit dem später genannten Kokorin einen Fluchtversuch. Kokorin kam in den Zellenbau zurück, Jacob Stalin nicht. Wie ich von einem in der fotografischen Abteilung der politischen Abteilung beschäftigten Häftling erfuhr, wurde Stalin im elektrisch geladenen Stacheldraht erschossen aufgefunden. Die Aufnahme zeigte Stalin mit der linken Hand sich im Draht festhaltend und die rechte Hand herabhängend, mit einem Einschuss durch die Brust von links nach rechts. Persönlich gesehen habe ich diese Aufnahme nicht, sondern mir von dem Häftling Heinz Jordan, der, wie bereits erwähnt, in der politischen Abteilung als Photograph tätig war, erzählen lassen.

Kokorin, russischer Fliegeroffizier, Anfang 1943 in den Zellenbau eingeliefert, beim Absturz von beiden Füßen die Zehen verloren. Nähere Ausführungen später. Nach seinen eigenen Angaben ein Verwandter von Molotow. Er wurde Anfang 1945 nach einem unbekanntem Ort überführt.

Wassily Nasarow, russischer Fliegeroffizier, Anfang 1943 in den Zellenbau eingeliefert, am 19. oder 20. April 1945 umgelegt.

Alexander Rosanow, russischer Offizier, wahrscheinlich aus dem Generalstab, verübte, um nicht zum Verräter zu werden, Ende 1944 Selbstmord. Die Vernehmungen wurden geführt von drei Zivilbeamten des Reichssicherheitshauptamtes, deren Namen

---

⁶¹ H. Kaienburg, *op. cit.*, s. 153–156.

mir nicht bekannt sind, die ich aber bei einer Gegenüberstellung sicher wiedererkennen würde.

Drei dem Namen nach unbekannter Sonderhäftlinge, welchen alle Vergünstigungen gewährt wurden. Bekannt ist mir, daß es sich um den Führer der Eisernen Garde Rumäniens mit seinen Adjutanten gehandelt hat, 1944 nach Berlin überführt und wahrscheinlich von dort nach Rumänien zur Regierungsbildung.

Georg Kuncewiz, Pole, Adjutant von Pilsudsky, am 19. oder 20. April 1945 umgelegt. Schreibt in seinem polnisch geschriebenen Tagebuch auf der Titelseite deutsch folgende Worte: »Ich bitte, dieses Tagebuch nach meinem Tode meinen Angehörigen zu übersenden«. Titel: »Meiner lieben Mutter«.

Dambitis, Lettischer Kriegsminister, am 21. April 1945 mit mir nach Ravensbrück überführt, weiterer Verbleib unbekannt.

Goral, Bischof von Lublin, ebenfalls am 21. April nach Ravensbrück überführt, weiterer Verbleib unbekannt.

Bandora, Chef der ukrainischen Nationalregierung seit Anfang 1942, bis Herbst 1944 im Zellenbau, nach Berlin überführt, sehr wahrscheinlich um von dort aus die Arbeiten im Interesse der Deutschen Regierung wieder aufzunehmen.

Gambrucewitsch, Kriegsminister der Ukrainischen Nationalregierung 1944, an Tbc verstorben.

Zwei weitere Unbekannte, wahrscheinlich zu Gambrucewitsch gehörige, auch an TBC verstorben. Hierzu gehören weitere vier, fünf Mann, deren Namen mir nicht bekannt geworden sind.

Best, Kapitän des englischen Geheimdienstes, bekannt als Attentäter auf Hitler im Bürgerbräukeller in München 1939. Derselbe hat über viele Vorgänge im Zellenbau Tagebuch geführt, was mir als Häftling nicht möglich war. Seine letzten, an mich gerichteten Worte waren: »Hoffentlich sehen wir uns noch einmal lebend wieder«. Er wurde angeblich im Februar 1945 in das Straflager Flossenburg überführt. Mit ihm gingen seine ständigen Bewachungsposten, die Unterscharführer König, Braun und Plath.

Georg – der weitere Name ist mir entfallen – Mittäter von Best, wurde kurze Zeit vor Best unbekannt überführt.

Jakob Pizius, Franz Spautz. Beide waren luxemburgische Polizei-offiziere und wurden wegen Dienstverweigerung in der Deutschen Polizei mit weiteren 14 luxemburgischen Polizisten erschossen. Sie erklärten mir, daß sie durch Eid an die luxemburgische Verfassung gebunden sind und lieber sterben wollen als in deutschen Dienst zu treten.

John Davies, engl. Fliegeroffizier, erschossen im Februar 1945 zusammen mit einer weiteren Anzahl englischer Offiziere, Flieger und Fallschirmabspringer, deren Namen mir nicht bekannt sind. Als sicherer Beweis gilt die Tatsache, daß sämtliche Sachen, Bekleidungsstücke und Papiere dieser englischen Offiziere verbrannt wurden.

Fünf englische Fliegeroffiziere, welche 1944 aus dem Sonderlager entflohen waren, wurden nach der Wiederergriffung im Zellenbau untergebracht und Anfang 1945 wieder ins Sonderlager überführt. Ihr weiteres Schicksal ist mir nicht bekannt.

Franz Rosenkranz, österreichischer Offizier, am 19. oder 20. April 1945 umgelegt.

Waldemar Pötsch, ehemaliger SPD-Gewerkschaftsfunktionär, wurde 1944 nach seinem Gesuch um Freilassung umgelegt.

Winter, Genosse aus Bremen, russischer Fallschirmabspringer, 1944 nach Berlin überführt, sein weiterer Verbleib ist mir unbekannt. Des weiteren noch mehrere Fallschirmabspringer, deren Namen mir nicht bekannt sind. Sie wurden zum Teil umgelegt, zum Teil nach Unbekanntem verführt.

Mandel, Colonialminister Frankreichs, später entlassen, nach Pressemeldungen von französischen Terroristen erschossen.

Renauldt, französischer Minister, 1943 nach unbekannt überführt.

Delbos, Aussenminister. Bis Februar 1943 Zellenbau, dann nach unbekannt überführt.

Vermehren, Vater, Mutter und Sohn, Tochter im KL Ravensbrück, als Geisel festgesetzt, weil angeblich ein Familienmitglied nach England geflohen war und angeblich Mitte April nach Lübeck entlassen.

Baer, Sekretär von Otto Strasser, war lange Zeit wegen Tbc im Krankenbau, hat sich dort als Spitzel in der na anderer Stelle geschilderten Affäre 58 betätigt und wurde im Februar 1945 als Mitwisser umgelegt.

Luther, Staatssekretär im deutschen auswärtigen Amt, sehr wahrscheinlich am Tage der Evakuierung Sachsenhausen, also am 21. April 1945, entflohen.

Richard Mandel, im Lager als Pironje bekannt, über den ein besonderer Bericht verfertigt wird, hat sich angeblich an drei Taschentüchern im Zellenbau in der Zelle 14 erhängt.

Karl Langbahn, höherer Justizbeamten und Besitzer mehrerer Plantagen und Güter, wurde nach vielen grausigen Vernehmungen umgelegt⁶².

Szereg spośród wymienionych przez Appela więźniów Zellenbau pozostaje możliwy do zidentyfikowania. W naukowym obiegu funkcjonują potwierdzone dane o ich pobycie w Sachsenhausen. Należą do tego grona – oprócz bp. Goral – następujące postaci: węgierski komunista Gyula Alpari, w okresie międzywojennym zapewne znany Appelowi z racji działalności w Niemczech, który trafił 21 października 1941 r. do Sachsenhausen, gdzie został rozstrzelany 17 czerwca 1944 r.⁶³; duński komunista Aksel Larsen, w Sachsenhausen od sierpnia 1943 r.⁶⁴; syn Józefa Stalina – Jakow Dżugaszwili, w Sachsenhausen od października 1942 r. do 14 kwietnia 1943 r.⁶⁵; podający się za siostrzeńca Wiaczesława Mołotowa radziecki porucznik Wasilij Kokorin, w Sachsenhausen od stycznia 1943 r. do lutego 1945 r.⁶⁶; oficer radziecki, adiutant szefa sztabu ukraińskiego ruchu partyzanckiego Aleksandr Rusanow, w Sachsenhausen od czerwca do listopada 1944 r.⁶⁷; przywódca Żelaznej Gwardii, rumuński faszysta Horia Sima, w Sachsenhausen od końca stycznia 1943 r. do 24 sierpnia 1944 r.⁶⁸; oficer polskiego wywiadu Alfons Jaubianiec vel Jerzy Kuncewicz, w Sachsenhausen od lipca 1941 r.⁶⁹; Roberts Dambitis, łotewski generał i polityk, w Sachsenhausen od lipca 1941 r.⁷⁰; Stepan Bandera, jeden z przywódców Organizacji Ukraińskich Nationalistów, w Sachsenhausen

⁶² Bericht..., s. 15–17.

⁶³ B. Lazitch, M.M. Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford 1986, s. 4–5.

⁶⁴ K. Jacobsen, *Aksel Larsen – en politisk biografi*, København 1993.

⁶⁵ V. Torchinov, A. Leontyuk, *Vokrug Stalina. Istoriko-biograficheskij spravochnik*, Sankt-Peterburg 2000, s. 189–193.

⁶⁶ L. Reshin, A. Pochtarev, „Plemyannik” Molotova pod sledstviyem i sudom, „Nezavisimaya gazeta”, 9 VI 2000, https://nvo.ng.ru/history/2000-06-09/5_nephew.html (dostęp: 14 II 2023).

⁶⁷ I. Petrov, *Sluchay kapitana gosbezopasnosti Rusanova*, „Livejournal”, 16 V 2014, <https://labas.livejournal.com/1069230.html> (dostęp: 14 II 2023).

⁶⁸ G. Köpernik, *Faschisten im KZ: Rumäniens Eiserne Garde und das Dritte Reich*, Berlin 2014, s. 199–220.

⁶⁹ *Aparat bezpieczeństwa wobec żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza i funkcjonariuszy Straży Granicznej*, wstęp P. Skubisz, wybór dok. i oprac. A. Chrzanowska et al., Warszawa 2013, s. 166–167.

⁷⁰ *Dambitis Roberts*, [w:] *Latvju enciklopedija 1962–1982*, t. I, red. E. Andersons, Rockville 1983, s. 293.

prawdopodobnie od 1942 r. do 28 września 1944 r.⁷¹; inny działacz Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Iwan Gabrusewycz, w Sachsenhausen od 1942 r. do 16 maja 1944 r.⁷²; oficer brytyjskiego wywiadu Sigismund Payne Best, w Sachsenhausen od 1940 r. do lutego 1945 r.⁷³; autor zamachu na życie Adolfa Hitlera 8 listopada 1939 r. Georg Elser, w Sachsenhausen od kwietnia 1941 r. do lutego 1945 r.⁷⁴; brygadier Jacques Pixius oraz Franz Spautz i inni luksemburscy policjanci, rozstrzelani w Sachsenhausen 2 lutego 1945 r.⁷⁵; brytyjscy oficerowie Bertram James, Jack Churchill, Harry Day, Johnnie Dodge i Sydney Dowse, w Sachsenhausen od kwietnia 1944 r. do lutego 1945 r.⁷⁶; austriacki kapitan Franz Rosenkranz, w Sachsenhausen od lipca do września 1942 r., a następnie od maja 1944 r., rozstrzelany 19 kwietnia 1945 r.⁷⁷; niemiecki socjaldemokrata i działacz związkowy, a także brytyjski szpieg Waldemar Pötsch, w Sachsenhausen w latach 1940–1944⁷⁸; niemiecki komunista Theodor Winter, w Sachsenhausen w 1944 r.⁷⁹; francuscy politycy i członkowie francuskiego rządu – Georges Mandel, Paul Reynaud, Yvon Delbos, w Sachsenhausen w latach 1942–1943⁸⁰; rodzina Ericha Vermehrena, zbiegłego nie-

⁷¹ G. Rossolinski-Liebe, *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*, Stuttgart 2014, s. 285.

⁷² T. Shakh, *Ivan Habrusevych: revolutsioner z kohorty natsjonalistiv*, „Mandrivets” 2008, no. 7, s. 73–79.

⁷³ S.P. Best, *op. cit.*, s. XI–XVII.

⁷⁴ H.G. Haasis, *Den Hitler jag ich in die Luft. Der Attentäter Georg Elser*, Hamburg 2011.

⁷⁵ H. Lienau, *Zwölf Jahre Nacht. Mein Weg durch das „Tausendjährige Reich“*, Flensburg 1949, s. 209.

⁷⁶ T. Carroll, *The Great Escapers. The Full Story of the Second World War's Most Remarkable Mass Escape*, Edinburgh 2004.

⁷⁷ O. Dohle, *Unruhige Grenze – unruhige Nachbarn. Salzburg und Bayern 1918–1938 vor dem Hintergrund des Aufstiegs der NSDAP*, [w:] *Vom Salzachkreis zur EuRegio. Bayern und Salzburg im 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. F. Koller, H. Rumschöttel, München–Salzburg 2006, s. 257–286.

⁷⁸ H. Kirchhoff, *Udbringes af riget. Om udleveringen af den første tyske emigrant til Gestapo under besættelsen. En mikrostudie i dansk neutralitets- og flygtningepolitik 1939/40*, „Historisk Tidsskrift” 2013, Bd. CVII, H. 1, s. 105–141.

⁷⁹ H. Schafranek, *Im Hinterland des Feindes. Sowjetische Fallschirmagenten im Deutschen Reich 1942–1944*, [w:] *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Jahrbuch 1996*, Red. S. Ganglmair, Wien 1996, s. 23.

⁸⁰ R. Krakovitch, *Paul Reynaud dans la tragédie de l'histoire*, Paris 1998, s. 347–383; B. Cazenave, *Yvon Delbos*, [w:] *Hier war das ganze Europa: Überlebende der Konzentrationslager Ravensbrück und Sachsenhausen in der europäischen Nachkriegspolitik*, Hrsg. G. Morsch, A. Ohm, S. de Pasquale, Berlin 2004, s. 122–127.

mieckiego dyplomaty – Kurt, Petra i Michael Vermehrenowie, w Sachsenhausen od lutego 1944 r. do 15 kwietnia 1945 r.⁸¹; niemiecki działacz polityczny Friedrich Beer, rozstrzelany w Sachsenhausen 27 marca 1945 r.⁸²; podsekretarz stanu w niemieckim Ministerstwie Spraw Zagranicznych w nazistowskim rządzie Martin Luther, w Sachsenhausen od marca 1943 r. do kwietnia 1945 r.⁸³; więzień funkcyjny karnego oddziału w Sachsenhausen Richard Mandel⁸⁴. Zaledwie kilku pozostałych postaci nie udało się zidentyfikować. Trzeba zatem przyznać, że informacje Appela nie stoją w sprzeczności z dotychczasowym stanem wiedzy, ale w wielu wypadkach wykraczają poza znany przekaz, gdyż mają charakter świadectwa, bazującego na osobistych wspomnieniach.

Formą weryfikacji merytorycznej wagi dokumentu pozostaje także pewien list przechowywany w Archiwum Miejsca Pamięci i Muzeum Sachsenhausen. Jest to kopia pisma skierowanego przez Rudolfa Wunderlicha do Związku Bojowników o Wolność i Demokrację w Warszawie, datowanego 1 marca 1961 r.⁸⁵ Nawiązując do finalizacji planu utworzenia na terenie obozu Sachsenhausen Narodowego Miejsca Pamięci, nadawca – zresztą również więziony w tym miejscu – informował o zachowaniu i zrekonstruowaniu niektórych dawnych budynków obozowych, w tym części bunkra. W istniejących tam celach więziennych została przewidziana izba pamięci osadzonych oraz zamordowanych. Przy tej okazji nadawca podawał do wiadomości, że z posiadanych niepełnych raportów dotyczących Zellenbau – których rzetelności nie kwestionował – wynikało, że do wskazanej kategorii należało dwóch polskich obywateli. Byli to bp Władysław Goral oraz rzekomy adiutant Józefa Piłsudskiego – Jerzy Kuncewicz. Ten ostatni miał zostać rozstrzelany w Sachsenhausen 19 lub 20 kwietnia 1945 r. O bp. Goralu informowano zaś, że został przewieziony do obozu Ravensbrück,

⁸¹ W. Meyer, *Kurt, Petra und Michael Vermehren*, [w:] *Verschwörer im KZ. Hans von Dohnanyi und die Häftlinge des 20. Juli 1944 im KZ Sachsenhausen*, Hrsg. idem, Berlin 1999, s. 365–371.

⁸² W. Röder, H.A. Strauss, *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*, Bd. I, München 1980, s. 251.

⁸³ H.J. Döscher, *Martin Luther. Aufstieg und Fall eines Unterstaatssekretärs*, [w:] *Die braune Elite. 21 weitere biographische Skizzen*, Hrsg. R. Smelser, E. Syring, R. Zitelmann, Bd. II, Darmstadt 1993, s. 179–192.

⁸⁴ H. Lienau, *op. cit.*, s. 117.

⁸⁵ AS, Brief von Rudolf Wunderlich an den Verband der Kämpfer für Freiheit und Demokratie 1 III 1961, sygn. KAW K6 M2, s. 129–130.

przy czym dalszy los hierarchy pozostaje nieznany. Autor listu prosił o dodatkowe dane biograficzne wymienionych osób. Bez wątplenia treść listu nawiązywała do relacji przekazanej przez Appela, jako że powtarzała to i tylko to, co znalazło się w jego spisanych zeznaniach. Wypada wszakże zauważyć, że w liście umieszczono inną datę przejazdu bp. Goralą do Ravensbrück niż podawał to Appel – 20 kwietnia 1945 r. Wydaje się jednak, że chodzi w tym wypadku o zwykłą pomyłkę, jako że reszta informacji całkowicie się zgadza, co identyfikuje źródło jej pochodzenia.

W lubelskiej teczce personalnej bp. Goralą znajduje się drobny dokument, na który dotąd w literaturze przedmiotu nie zwracano uwagi, gdyż trudno było go powiązać z jakimkolwiek innymi kwestiami. Otóż jest to list skierowany przez Kurię Biskupią w Lublinie do Zarządu Głównego ZBoWiD w Warszawie. Wynika z niego, że warszawski ZBoWiD kontaktował się telefonicznie z lubelską kurią 28 lipca 1961 r. Rozmowa dotyczyła bp. Goralą, a właściwie była prośbą o przesłanie życiorysu biskupa, co też uczyniono niezwłocznie, bo już 1 sierpnia⁸⁶. Można się domyślać, że miało to związek z listem nadesłanym z Niemiec, a biogram biskupa, przesłany następnie do Sachsenhausen, miał posłużyć jako pomoc przy tworzeniu muzeum obozowego. Czy w rozmowie telefonicznej z pracownikiem kurii podano szczegółowe wiadomości o zeznaniach Appela lub przynajmniej przywołano z treści otrzymanego listu informację o przewiezieniu bp. Goralą do Ravensbrück? Nie wiadomo. Wydaje się jednak, że tego nie zrobiono lub też – co bodaj mniej prawdopodobne – osoba odbierająca telefoniczną prośbę z Warszawy z jakichś powodów nie przekazała tej wiadomości dalej. Brak bowiem notatki o tym w jakichkolwiek miejscowych zbiorach archiwalnych, a wątek tego rodzaju nie zapisał się wcale w pamięci środowiska. Należy bowiem mieć na uwadze, że wspólnota kapłańska lokalnego prezbiterium ma specyficzną zdolność pielęgnowania wspomnień o osobach i faktach. Tego rodzaju pamięć społeczna tworzy często bogaty zasób cennej wiedzy pozaźródłowej.

Jeśli zatem przyjąć – co wydaje się zgodne z zasadami sztuki prowadzenia badań historycznych – prawdziwość i wiarygodność zeznań Hansa Appela, należy poszukiwać odpowiedzi na pytanie o dalsze losy bp. Goralą już nie w Sachsenhausen, ale w Ravensbrück, dokąd winien przybyć pociągiem, zapewne jeszcze w sobotę 21 kwietnia 1945 r.

⁸⁶ Akta osobowe..., t. I, k. 97.

Przede wszystkim trzeba zaznaczyć, że wbrew obiegowym opiniom obóz koncentracyjny w Ravensbrück nie był wyłącznie obozem dla kobiet. Miał on również od kwietnia 1941 r. także proporcjonalnie niewielki, ale permanentny komponent męski, sięgający stale do końca 1944 r. około 2000 więźniów. Służył on głównie do dostarczania fachowców i niezbędnej siły roboczej do pracy przy wciąż rozbudowywanym żeńskim kompleksie obozowym⁸⁷.

Odnosnie do środka transportu kolejowego należy zauważyć, że niektórzy więźniowie Zellenbau byli rzeczywiście ewakuowani z Sachsenhausen pociągiem. Dotyczyło to m.in. wzmiankowanego już hrabiego von Galena, który wraz z innym osadzonym został w dniu ewakuacji przewieziony koleją z Sachsenhausen do Schwerina⁸⁸. Sytuacja ta potwierdza dodatkowo fakt pozostawiania przy życiu niektórych osób przetrzymywanych w Zellenbau aż do czasu ewakuowania obozu, bez ostatecznego rozstrzygnięcia ich losu. Komendant Eccarius zeznał co prawda przed sądem, że w związku z rozkazem Himmlera o konieczności rozstrzelania więźniów Zellenbau, od października 1944 r. do kwietnia 1945 r. dokonywano licznych egzekucji, jednak w chwili ewakuacji znajdowało się tam jeszcze 13 osadzonych⁸⁹. Wywiezienie von Galena, bp. Goral, gen. Dambitisa oraz przywołane już zdanie wprowadzające do zeznań Appela o przetransportowaniu go w celu likwidacji do Ravensbrück wraz z pozostającymi jeszcze w Zellenbau mają zatem swoją wymowę⁹⁰.

⁸⁷ B. Strebel, *KL Ravensbrück. Historia kompleksu obozów*, przekł. A. Milewska, M. Kurkowska, Gdańsk 2018, s. 369–374.

⁸⁸ Akta osobowe..., t. I, k. 92–93.

⁸⁹ *Todeslager Sachsenhausen: ein Dokumentarbericht vom Sachsenhausen-Prozeß*, Hrsg. F. Sigl, Berlin 1948, s. 79–80.

⁹⁰ Warto dodatkowo zwrócić uwagę na fakt wzmacniający wiarygodność relacji Appela. Wymieniając nazwiska bp. Goral i gen. Dambitisa jako współpasażerów transportu, umożliwił on weryfikację swoich zeznań w przypadku przeżycia choćby jednego z nich. Jako że gen. Dambitis zmarł dopiero w 1957 r., taka szansa realnie zaistniała. Niestety, nie została ona wykorzystana. Nie udało się natomiast potwierdzić faktów związanych z przewiezieniem gen. Dambitisa do Ravensbrück wspólnie, mimo intensywnej kwerendy przeprowadzonej przez autora w ramach stażu naukowego odbytego we wrześniu 2023 r. w Ryskim Wyższym Instytucie Nauk Religijnych. Poszukiwania poczynione we współpracy z naukowcami z Łotewskiego Muzeum Wojny w Rydze nie przyniosły rezultatów wykraczających poza standardową wiedzę o powojennych losach gen. Dambitisa. *Generalis Roberts Dambitis*, <https://karamuzejs.lv/lkm/generalis-roberts-dambitis> (dostęp: 16 IX 2023).

Przewiezienie specjalnych więźniów z ewakuowanego Sachsenhausen do Ravensbrück nie wydaje się czymś całkowicie zaskakującym i niemożliwym w sytuacji dużego zamieszania co do losu obozów w 1945 r. Trzeba zauważyć, że masowy transfer uwięzionych był już od wielu miesięcy utrwaloną praktyką, w której uczestniczyło również Ravensbrück⁹¹.

Pomimo faktu, że dokumentacja rejestrująca więźniów męskiej części obozu od początku jego funkcjonowania zachowała się w nienaruszonym stanie, nie zawiera ona spisanej informacji na temat przybycia do Ravensbrück bp. Goralą. Ewidencja obejmowała okres od 8 kwietnia 1941 r. do 15 kwietnia 1945 r.⁹² W konsekwencji, przygotowany po wojnie przez Józefa Kwiatkowskiego wypis 6423 więzionych polskich mężczyzn, uwzględniający numer obozowy, datę śmierci, zwolnienia, przeniesienia lub wiadomość o przeżyciu, nie zawiera nazwiska biskupa⁹³. Nie może to jednak stanowić argumentu przeciw obecności hierarchy w tym miejscu i to nie tylko ze względu na chronologiczny zakres rejestru. Biskup Goral należał bowiem do wyodrębnionej kategorii więźniów specjalnych i z pewnością nie było planów na osadzenie go na zwykłych warunkach wraz z masą innych uwięzionych osób.

Należy sądzić, że miejscem osadzenia biskupa mogło być jedynie więzienie obozowe w Ravensbrück – tamtejszy bunkier Zellenbau. Potwierdził to pośrednio Appel w dodatkowych wyjaśnieniach sporządzonych 14 października 1946 r. Przyznał mianowicie – nie wymieniając nazwisk – że tam właśnie znalazł się wraz z innymi więźniami po przybyciu do obozu. Warto dodać, że eskortę w drodze koleją do Ravensbrück – jak informował Appel – stanowiła załoga esesmanów z Sachsenhausen, na czele z szefem bloku więziennego Eccariussem⁹⁴.

⁹¹ B. Strebek, *op. cit.*, s. 590–593, 624–636.

⁹² *Ibidem*, s. 370.

⁹³ AA, Verzeichnis: Polnische Männer im Konzentrationslager Ravensbrück 1941–1945 (Nachkriegsaufstellung), sygn. 1.1.35.1/2192000/ITS Digital Archive, https://collections.arolsen-archives.org/de/archive/1-1-35-1_2192000 (dostęp: 14 II 2023).

⁹⁴ Bericht..., s. 4. Uzupełnienie zeznań Appela udało się odnaleźć autorowi w tej samej jednostce archiwalnej w archiwum oranienburskim w ramach wizyty studyjnej odbytej w lipcu 2023 r., dla której inspirację stanowiło wspomniane już podstawowe odkrycie.

Bunkier Zellenbau w Ravensbrück znajdował się na skraju obozu żeńskiego, w najodleglejszej jego części w stosunku do obozu męskiego. Był przeznaczony zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn. Składał się on z 40 cel na parterze i 38 cel piwnicznych. Osobne części budynku były przeznaczone odpowiednio dla więźniów za popełnione przestępstwa w życiu obozowym, dla przesłuchiwanym więźniów uznanych za wrogów reżimu nazistowskiego oraz dla więźniów specjalnych, istotnych dla rządu hitlerowskiego z przyczyn politycznych. System ten był więc dość podobny do stosowanego w Sachsenhausen, gdzie w bunkrze przebywali więźniowie różnych kategorii i w zróżnicowanych warunkach. W Ravensbrück cela nr 54 była celą śmierci, a cela nr 55 celą kary głodu⁹⁵.

Jako że bp Goral należał do kategorii więźniów specjalnych, osadzenie go w jednym z pomieszczeń Zellenbau wydaje się czymś naturalnym. Prawdopodobnie nie odnotowano tego faktu na piśmie. W tym czasie rejestru więźniów już w zasadzie nie prowadzono, a przynajmniej nie było już w tym względzie właściwej systematyczności, zwłaszcza gdy przybywających od razu kierowano lub wkrótce miano skierować na śmierć⁹⁶. Na tym etapie obóz charakteryzowało poważne rozprzeżenie dyscypliny i upadek porządku biurokratycznego. Świadectwem specyficznego nieładu, jaki zapanał na miejscu w ostatnich dniach przed wyzwoleniem, pozostają wspomnienia osadzonych, opowiadające o swoistej formie koegzystencji więźniów i władz obozowych⁹⁷. Trzeba również pamiętać, że w tym czasie władze obozu podjęły działania mające na celu zacieranie śladów zbrodniczej działalności, w tym wywózkę i palenie dokumentacji obozowej⁹⁸. Byłoby zatem dziwne, gdyby w tych okolicznościach pokuszono się jeszcze o odnotowanie przybycia specjalnego więźnia.

Od stycznia 1945 r. trwało w Ravensbrück zakrojone na szeroką skalę masowe uśmiercanie uwięzionych⁹⁹. Coraz szybsze postępy

⁹⁵ B. Strebel, *op. cit.*, s. 358–362; W. Kiedrzyńska, *Ravensbrück – kobiety obóz koncentracyjny*, Warszawa 2019, s. 51–55.

⁹⁶ S. Helm, *Kobiety z Ravensbrück. Życie i śmierć w hitlerowskim obozie koncentracyjnym dla kobiet*, przekł. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2017, s. 504.

⁹⁷ H. Perkowski, *Przeżyć każdy dzień. Wspomnienia obozowe 1944–1945*, Łapy 2014, s. 65–70.

⁹⁸ S. Schäfer, *Zum Selbstverständnis von Frauen im Konzentrationslager. Das Lager Ravensbrück*, Berlin 2002, s. 211 [mps DepositOnce Technische Universität Berlin].

⁹⁹ B. Strebel, *op. cit.*, s. 593–624.

Sowietów doprowadziły – podobnie jak w Sachsenhausen – do podjęcia decyzji o wyprowadzeniu osadzonych ku Morzu Bałtyckiemu. W dniach 24 i 26 kwietnia do marszu zostali zmuszeni mężczyźni, zaś 27 i 28 kwietnia – kobiety. W obozie pozostało łącznie około 2000 niezdolnych do podjęcia wysiłku więźniów obojga płci. W dniu 29 kwietnia opuścili obóz ostatni esesmani¹⁰⁰.

Należy zauważyć, że naocznej obecności biskupa nie odnotowali – a przynajmniej nic o tym nie wiadomo ani ze wspomnień, ani z zeznań – żadni więźniowie. Udział biskupa w marszu ewakuacyjnym wydaje się nieprawdopodobny z racji braku jakiegokolwiek wiadomości na ten temat, choć bp Goral nie był postacią anonimową, a pozostające w pewnym nieładzie marszowe kolumny sprzyjałyby wymianie informacji. Podobnie, nie odnaleziono go wśród więźniów pozostawionych w obozie do przybycia Sowietów.

Trzeba zatem wnosić, że los bp. Goralą rozstrzygnął się tragicznie pomiędzy 21 a 29 kwietnia 1945 r., zwłaszcza jeśli w dokumentach przekazanych do komendantury obozu wraz z więźniami specjalnymi z Sachsenhausen znajdowałyby się telegram z Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy ze zleceniem wykonania egzekucji na biskupie. Wywiezienie bp. Goralą z Sachsenhausen wraz z szybkim straceniem go w Ravensbrück stanowiłoby wydatną pomoc w zacieraniu śladów morderstwa.

Analogicznie do dotychczasowych przypuszczeń o losach hierarchy, można sądzić, że biskup, z racji jego specyficznej sytuacji, został zabity przez Niemców strzałem w głowę z broni palnej. Miejscem egzekucji mógł być bunkier albo bieżąca między tyłem bunkra a tyłem rzędu garaży, trzymetrowej szerokości tzw. aleja straceń, albo plac po prawej stronie jej wylotu, gdzie również dokonywano rozstrzeliwań¹⁰¹. Co prawda w Ravensbrück funkcjonowała także komora gazowa, będąca stanowiskiem masowych mordów, ale właśnie dlatego korzystano z niej w przypadku większej liczby uśmiercanych, a poza tym bodaj ostatnia grupa mężczyzn została zagazowana 4 kwietnia, po czym, o ile wiadomo, do komory trafiały już tylko kobiety¹⁰². Tak czy inaczej, każda z tych lokalizacji znajdowała się w pobliżu obozowego krematorium¹⁰³. Można pokusić się o przypuszczenie, że ciało uśmierconego biskupa – o ile zginął pomiędzy

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 639–641.

¹⁰¹ S. Helm, *op. cit.*, s. 504.

¹⁰² B. Strebel, *op. cit.*, s. 609–615, 421.

¹⁰³ S. Schäfer, *op. cit.*, s. 198–202.

21 a 25 kwietnia – zostało na miejscu spopielone, choć w ostatnich dniach przed ewakuacją z racji liczby zabitych zaczęło to stanowić problem¹⁰⁴. Prochy z ciał po kremacji zrzucano regularnie w bezpośredniej bliskości, nad brzegiem miejscowego jeziora Schwedt¹⁰⁵. Jeśli biskup został zabity w dniach po wskazanej dacie, wówczas najprawdopodobniej jego zwłoki znalazły się w rowie wykopanym w celu masowej depozycji ciał osób zamordowanych i zmarłych¹⁰⁶. Wynikało to z faktu, iż 25 kwietnia uśmierceni zostali więźniowie stanowiący dotąd załogę obsługującą krematorium¹⁰⁷.

Podsumowanie

Odnaleziony materiał źródłowy – zeznania Hansa Appela, naocznego świadka zdarzeń, jakie zaszły w Sachsenhausen pod koniec istnienia obozu koncentracyjnego – stanowi istotny element dający okazję do weryfikacji dotychczasowych ustaleń badawczych co do losu bp. Gorala. Dokument nie rozstrzyga wszakże wszystkich szczegółowych kwestii związanych z okolicznościami śmierci hierarchy i tym samym nie zamyka trwale dyskusji naukowej, ale bez wątplenia posuwa ją naprzód. Wydaje się, że dalsza kwerenda, która oscylowała dotąd wokół poszukiwania odprysków źródłowych powiązanych z obozem w Sachsenhausen, winna uwzględnić nowe pole w postaci ocalałych materiałów dotyczących obozu w Ravensbrück. Nie będzie to zadanie łatwe, jako że również w tym przypadku właściwa dokumentacja obozowa została w znacznej części

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 211–212.

¹⁰⁵ I. Eschebach, *Soil, Ashes, Commemoration. Processes of Sacralization at the Ravensbrück Former Concentration Camp*, „History and Memory” 2011, vol. XXIII, no. 1, s. 140. Zanim w kwietniu 1943 r. zostało uruchomione własne krematorium obozowe, ciała zmarłych i zabitych więźniarek palono w krematorium miejskim, znajdującym się w podziemiach cmentarnej kaplicy w pobliskim Fürstenbergu. Prochy chowano wówczas zbiorowo i bezimiennie na terenie tamtejszego cmentarza. Ze względu na czas przybycia bp. Gorala do Ravensbrück jego kremacja i pochówek w Fürstenbergu nie wydają się prawdopodobne. A. Kwiatkowska-Bieda, *Harcerki z Ravensbrück*, Warszawa 2021, s. 206–207.

¹⁰⁶ W. Kiedrzyńska, *op. cit.*, s. 114, 224; B. Strebel, *op. cit.*, s. 641. W połowie lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku rozpoczęto prace nad ponownym pochówkiem zmarłych, którzy w ostatnich dniach funkcjonowania obozu koncentracyjnego i w ciągu kilku tygodni po jego wyzwoleniu zostali pogrzebani w różnych masowych grobach. Nowe miejsce pochówku zostało przygotowane u stóp tzw. Ściany Narodów, przy krematorium, po zewnętrznej stronie dawnego muru obozowego i obsadzone różami. I. Eschebach, *op. cit.*, s. 136–138; W. Kiedrzyńska, *op. cit.*, s. 318.

¹⁰⁷ B. Strebel, *op. cit.*, s. 616.

zniszczona bądź też w istotnym dla sprawy okresie zaniechano jej prowadzenia. Wymagająca przebadania reszta znajduje się w rozproszonych po obu stronach Atlantyku instytucjach archiwalnych¹⁰⁸. Niemniej jednak nowa, wiarygodna hipoteza została postawiona, a ważny trop badawczy został wyraźnie zarysowany. Stanowi to zarazem apel o dodatkowy wysiłek badawczy tak do indywidualnych uczonych, jak też do instytucji państwowych i społecznych, zajmujących się problematyką polskiego męczeństwa poniesionego z ręki niemieckiego reżimu nazistowskiego.

Bibliografia / Bibliography

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiv Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen [AS]

- Auszüge aus Berichten von Hans Appel vom 14.05.1945, sygn. P 3 Appel, Hans/1
 Bericht von Hans Appel, sygn. LAG XVIII/4
 Brief von Rudolf Wunderlich an den Verband der Kämpfer für Freiheit und Demokratie 1 III 1961, sygn. KAW K6 M2
 Protokoll der Befragung von Benno Scharf am 14. November 1985, sygn. P 3 Scharf, Benno/1

Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie [AAL]

- Akta osobowe bpa Władysława Goralą, sygn. Rep 60 IIb G47, t. I-II, VI
 Akta procesu beatyfikacyjnego męczenników lubelskich, Documentum 6, 11, 26, bez sygn.
 Słowikowski M., *Moje wspomnienia o biskupie Gorale*, Lublin 1973, bez sygn.

Arolsen Archives [AA]

- Bericht von Hans Appel, sygn. 1.1.38.1/100105012/ITS Digital Archive, https://collections.arolsen-archives.org/de/archive/1-1-38-1_100105012 (dostęp: 11 XI 2022)
 Verzeichnis: Polnische Männer im Konzentrationslager Ravensbrück 1941–1945 (Nachkriegsaufstellung), sygn. 1.1.35.1/2192000/ITS Digital Archive, https://collections.arolsen-archives.org/de/archive/1-1-35-1_2192000 (dostęp: 14 II 2023)

Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam

- Tätigkeit des vom RSHA (Amt IV) eingesetzten Sonderkommandos zur Untersuchung kommunistischer Umtriebe, sygn. Rep. 35H KZ Sachsenhausen 7

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 33–41.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Aparat bezpieczeństwa wobec żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza i funkcjonariuszy Straży Granicznej*, wstęp P. Skubisz, wybór dok. i oprac. A. Chrzanowska et al., Warszawa 2013.
- Best S.P., *The Venlo Incident. A True Story of Double-Dealing, Captivity, and a Murderous Nazi Plot*, intr. N. Jones, Barnsley–New York 2009.
- Cieślak T., *Oranienburg–Sachsenhausen: hitlerowskie obozy koncentracyjne 1933–1945*, Warszawa 1972.
- Gajdus W., *Nr 20998 opowiada*, Kraków 1962.
- Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św. beatyfikacyjnej na placu Józefa Piłsudskiego (Warszawa 13 czerwca 1999 r.)*, [w:] *Drogowskazy dla Polaków Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. III (*Pielgrzymki do Ojczyzny 1991, 1995, 1997, 1999*), Kraków 1999, s. 533–537.
- Lienau H., *Zwölf Jahre Nacht. Mein Weg durch das „Tausendjährige Reich“*, Flensburg 1949.
- Naujoks H., *Mein Leben im KZ Sachsenhausen 1936–1942. Erinnerungen des ehemaligen Lagerältesten*, Berlin 1989.
- Paas H.J., *Glaube mir, ich habe von alledem nichts gewusst. Die Verstrickung von Unterstaatssekretär Martin F.J. Luther in den Holocaust*, Norderstedt 2000.
- Perkowski H., *Przeżyć każdy dzień. Wspomnienia obozowe 1944–1945*, Łapy 2014.
- Todeslager Sachsenhausen: ein Dokumentarbericht vom Sachsenhausen-Prozeß*, Hrsg. F. Sigl, Berlin 1948.
- Vladislavien. et aliarum beatificationis seu declarationis martyrii Servi Dei Antonii Juliani Nowowiejski, archiepiscopi, Henrici Kaczorowski et Aniceti Kopliński sacerdotum, Mariae Annae Biernacka, laicae, atque centum trium Sociorum in odium fidei, uti fertur, annis 1939–1945 interfectorum positio super martyrio*, vol. II, Roma 1997.

OPRACOWANIA

- Bachmann Ch., Bierschneider R., *Schuld und Sühne? Zur Verfolgung der NS-Verbrechen durch oberbayerische Justizbehörden anhand der Übertieferung im Staatsarchiv München. Eine Ausstellung des Staatsarchivs München*, München 2014.
- Łógosławiony biskup Władysław Goral. Czas i miejsce postugi*, red. C. Taracha, Lublin 2009.
- Carroll T., *The Great Escapers. The Full Story of the Second World War's Most Remarkable Mass Escape*, Edinburgh 2004.
- Cazenave B., Yvon Delbos, [w:] *Hier war das ganze Europa: Überlebende der Konzentrationslager Ravensbrück und Sachsenhausen in der europäischen Nachkriegspolitik*, Hrsg. G. Morsch, A. Ohm, S. de Pasquale, Berlin 2004, s. 122–127.
- Cioczek H., *Biskup w pasiaku. Życie i męczeństwo Śługi Bożego bp. Władysława Goral*, Lublin 1998.
- Czuk A.F., *Życie i działalność biskupa Władysława Goral* (1898–1945), Lublin 1975 [mps Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie].

- Dambitis Roberts, [w:] *Latvju enciklopedija 1962–1982*, t. I, red. E. Andersons, Rockville 1983, s. 293.
- Dannenberg T., *Georg Elser. Seine Funktion in der Nachkriegsdebatte über den deutschen Widerstand*, Berlin 1996 [mps Repositorium der Freien Universität Berlin], https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/23189/Georg_Elser.pdf (dostęp: 14 II 2023).
- Dohle O., *Unruhige Grenze – unruhige Nachbarn. Salzburg und Bayern 1918–1938 vor dem Hintergrund des Aufstiegs der NSDAP*, [w:] *Vom Salzachkreis zur EuRegion. Bayern und Salzburg im 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. F. Koller, H. Rumshöttel, München–Salzburg 2006, s. 257–286.
- Döscher H.J., *Martin Luther. Aufstieg und Fall eines Unterstaatssekretärs*, [w:] *Die braune Elite. 21 weitere biographische Skizzen*, Hrsg. R. Smelser, E. Syring, R. Zitelmann, Bd. II, Darmstadt 1993, s. 179–192.
- Eschbach I., *Soil, Ashes, Commemoration. Processes of Sacralization at the Ravensbrück Former Concentration Camp*, „History and Memory” 2011, vol. XXIII, no. 1, s. 131–156. <https://doi.org/10.2979/histmemo.23.1.131>
- Generalis Roberts Dambitis, <https://karamuzejs.lv/lkm/generalis-roberts-dambitis> (dostęp: 16 IX 2023).
- Goliński Z., *Biskupi i kaptani Lubelszczyzny w szponach Gestapo*, Lublin 1946.
- Goliński Z., *Bp Władysław Goral więzień Sachsenhausen*, „Ateneum Kapłańskie” 1946, R. XLV, z. 5, s. 353–361.
- Goliński Z., *Diecezja w latach 1939–1944. Lublin–Oranienburg–Nowy Sącz–Lublin. Lata 1939–1945 w życiu J.E. Ks. Bpa Fulmana*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1945, R. XXII, nr 4, s. 102–109.
- Goliński Z., *Goral Władysław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960, s. 288.
- Goliński Z., *Ś.p. Ks. Bp Władysław Goral, sufragan lubelski*, „Gazeta Lubelska”, 5 II 1946, s. 5.
- Haasis H.G., *Den Hitler jag ich in die Luft. Der Attentäter Georg Elser*, Hamburg 2011.
- Helm S., *Kobiety z Ravensbrück. Życie i śmierć w hitlerowskim obozie koncentracyjnym dla kobiet*, przekł. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2017.
- Huebner T., *Sachsenhausen Main Camp*, [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. I, ed. G.P. Megargee, Indianapolis 2009, s. 1256–1261.
- Jacobsen K., *Aksel Larsen – en politisk biografi*, København 1993.
- Kaienburg H., *KL Sachsenhausen*, „Zeszyty Majdanka” 2011, t. XXV, s. 129–184.
- Kiedrzyńska W., *Ravensbrück – kobiety obóz koncentracyjny*, Warszawa 2019.
- Kirchhoff H., *Udbringes af riget. Om udleveringen af den første tyske emigrant til Gestapo under besættelsen. En mikrostudie i dansk neutralitets- og flygtningepolitik 1939/40*, „Historisk Tidsskrift” 2013, Bd. CVII, H. 1, s. 102–148.
- Knop M., Schmidt M., *Das KZ Sachsenhausen in den letzten Monaten vor der Befreiung*, [w:] *Befreiung. Sachsenhausen 1945*, Hrsg. G. Morsch, A. Reckendrees, Berlin 1996, s. 22–34.

- Köpernik G., *Faschisten im KZ: Rumäniens Eiserne Garde und das Dritte Reich*, Berlin 2014.
- Krakovitch R., *Paul Reynaud dans la tragédie de l'histoire*, Paris 1998.
- Kwiatkowska-Bieda A., *Harcerki z Ravensbrück*, Warszawa 2021.
- Lazitch B., Drachkovitch M.M., *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford 1986.
- Maciąg J., *Problemy prawno-historyczne sprawy męczeństwa Sługi Bożego Władysława Goral*, Lublin 1994 [mps Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II].
- Maciąg J., *Sługa Boży ks. biskup Władysław Goral (1898–1945)*, [w:] *Męczennicy za wiarę*, red. W.M. Moroz, A. Datko, Warszawa 1996, s. 112–118.
- Maciąg J., *Wieżień Chrystusa Jezusa (Ef 3,1). Błogosławiony biskup Władysław Goral (1898–1945)*, [w:] *W Duchu i Prawdzie. Wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego (1805–2005)*, red. H. Misztal, Lublin 2005, s. 42–53.
- Maciąg J., *Z wielkiego ucisku. Błogosławieni męczennicy Ziemi Lubelskiej i Zamajskiej (1939–1945)*, Lublin 1999.
- Marczewski J.R., *Dokumentacja życia i świętości bp. Władysława Goral (1898–1945) w zasobach Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego*, „Zeszyty Społeczne KIK” 2020, R. XXIII, nr 23, s. 83–92.
- Marczewski J.R., *Lubelski okres działalności biskupa Zdzisława Golińskiego*, [w:] *Biskupstwo znaczone krzyżem. W stulecie urodzin Profesora dra hab. Zdzisława Golińskiego Biskupa Częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2010, s. 87–109.
- Marczewski J.R., *Pięć lat internowania. Biskup lubelski Marian Leon Fulman na plebanii kościoła kolegiackiego pw. św. Małgorzaty w Nowym Sączu (1940–1945)*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 2015, t. XXXIV, nr 2, s. 5–46. <https://doi.org/10.15633/tst.1638>
- Marczewski J.R., *Powojenne losy biskupa Mariana Leona Fulmana*, [w:] *Pater Ecclesiae Lublinensis. Studia w 65. rocznicę śmierci biskupa Mariana Leona Fulmana (1866–1945)*, red. J.R. Marczewski, Lublin 2010, s. 293–314.
- Meyer W., *Kurt, Petra und Michael Vermehren*, [w:] *Verschwörer im KZ. Hans von Dohnanyi und die Häftlinge des 20. Juli 1944 im KZ Sachsenhausen*, Hrsg. W. Meyer, Berlin 1999, s. 365–371.
- Misztal H., *Beatyfikacja męczenników polskich z okresu II wojny światowej*, „Ethos” 2001, R. XIV, nr 1–2, s. 192–201.
- Molendowski L., *Teofil Zegarski (1884–1936). Pedagog, urzędnik, pomorski działacz społeczny i twórca „Orlego Gniazda” w Gdyni*, Gdynia 2011.
- Morsch G., Dörschel Y., *Die Konzentrationslager-SS 1936–1945. Arbeitsteilige Täterschaft im KZ Sachsenhausen. Eine Ausstellung am historischen Ort*, Berlin 2018.
- Nekrolog bpa Władysława Goral*, „Gazeta Lubelska”, 5 II 1946, s. 1.
- Petrov I., *Sluchay kapitana gosbezopasnosti Rusanova*, „Livejournal”, 16 V 2014, <https://labas.livejournal.com/1069230.html> (dostęp: 14 II 2023).

- Reshin L., Pochtarev A., „Plemyannik” Molotova pod sledstviyem i sudom, „Nezavisimaya gazeta”, 9 VI 2000, https://nvo.ng.ru/history/2000-06-09/5_nephew.html (dostęp: 14 II 2023).
- Röder W., Strauss H.A., *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*, Bd. I, München 1980.
- Rossolinski-Liebe G., *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*, Stuttgart 2014.
- Schäfer S., *Zum Selbstverständnis von Frauen im Konzentrationslager. Das Lager Ravensbrück*, Berlin 2002 [mps DepositOnce Technische Universität Berlin]. <https://doi.org/10.14279/depositonce-528>
- Schafranek H., *Im Hinterland des Feindes. Sowjetische Fallschirmagenten im Deutschen Reich 1942–1944*, [w:] *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Jahrbuch 1996*, Red. S. Ganglmair, Wien 1996, s. 10–40.
- Shakh T., *Ivan Habrusevych: revoliutsioner z kohorty natsionalistiv*, „Mandrivets” 2008, no. 7, s. 73–79.
- Sonderaktion Lublin. Listopad 1939*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1989.
- Starnawski Z., *Martyrologium duchowieństwa diecezji lubelskiej w latach 1939–1945. Słownik biograficzny*, Lublin 1970 [mps Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie].
- Strebel B., *KL Ravensbrück. Historia kompleksu obozów*, przekł. A. Milewska, M. Kurkowska, Gdańsk 2018.
- Torchinov V., Leontyuk A., *Vokrug Stalina. Istoriko-biograficheskiy spravochnik*, Sankt-Peterburg 2000.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Władysław Goral. *Błogosławiony biskup i męczennik (1898–1945). Wybrane aspekty życia, posługi, nauczania i męczeństwa*, red. C. Taracha, Lublin 2006.
- Zegarska-Becker I., *Wysiedlenia rodziny Zegarskich z Gdyni w 1939 i 1940 roku*, „Zeszyty Gdyńskie” 2010, t. V, s. 93–104.

NOTKA O AUTORZE

Ks. dr hab. Jarosław R. Marczewski – adiunkt w Katedrze Historii Kościoła w Instytucie Nauk Teologicznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, rektor Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Lublinie, dyrektor Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego.

Zainteresowania naukowe: historia Kościoła w Polsce w XVI–XVIII w., dzieje kultury religijnej w dobie potrydenckiej, historia (archi)diecezji lubelskiej w XIX–XX w., biografistyka i prozopografia duchowieństwa, archiwoznawstwo kościelne.

jaroslaw.marczewski@kul.pl

